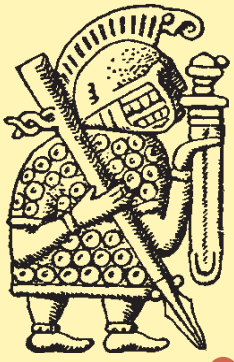

FORNVÄNNEN

JOURNAL OF SWEDISH ANTIQUARIAN RESEARCH

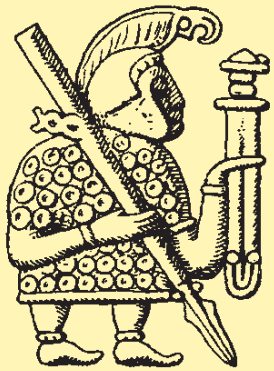

2025/4

Recensioner

København og historien, bind 1–8. Gads forlag. ISBN: 978-87-12-06428-2.

Säg den svensk som inte älskar Köpenhamn. Men frågan är hur mycket vi egentligen vet om objektet för vår kärlek? Det nyligen utkomna bokverket *Köpenhamns historia* i åtta band kan vara en väg till bättre kunskap. Böckerna är flotta, nätta men gediget inbundna, endast 120–130 sidor vardera. Böckerna är alla lättsamt och trevligt skrivna. Den förväntade läsekretsen torde vara den intresserade allmänheten, men ämnet lockar givetvis även läsare bland forskare och yrkesverksamma, inte minst besökare från Sverige som undertecknad, som önskar få en modern översikt över Köpenhamns långa och mångfacetterade historia. Frågan är om det här är vad vi hoppats på, en modern introduktion till ett aktuellt forskningsfält?

Varje del är skriven av en författare, samtliga verksamma vid Köpenhamns museum eller Köpenhamns stadsarkiv. Det rör sig således om en produkt från olika institutioner inom Köpenhamns kommun. Någon inblandning från universiteten har man inte ansett sig ha behov av. Böckerna är skrivna av arkeologer och historiker – arkeologer har skrivit del 1–4, fram till år 1700, medan historiker ansvarar för del 5–8. Arkeologin bidrar med kunskap fram till och med 1600-talet, men lyser efter 1700 med sin frånvaro.

Uppdelningen i åtta band och böckernas nätta format medför givetvis att det kontinuerliga flödet av tid genom hela Köpenhamnshistorien behöver delas upp i mindre portioner. Kronologiska avgränsningar och definitioner av perioder medför alltid ett huvudbry. Var sätts gränserna och var finns historiens stora brytpunkter? I bokverket verkar periodiseringen okomplicerad. Förhistorien för sig, stadens tillblivelse (1000–1200), medeltidsstaden fram till reformationen (1200–1550), renässansen med den centraliserade kungamaktens och det begynnande enväldets tid (1550–1700), enväldets tid (1700–1850), industrialisering och stadens expansion utanför befästningsvallarna (1850–1920), den moderna staden (1920–1980) och stadens expansion och förnyelse (1980–2020). I stort sett fungerar periodiseringen fint, även om det inte ordas mycket om hur man tänkt. Kanske ses perioderna som självklara?

De första delarna tar en tydlig utgångspunkt i de stora arkeologiska undersökningarna inför Metroutbyggnaden på 2010-talet. I övrigt förblir kopplingen till aktuell forskning mindre klar. Forskningshistorik och presentation av (arkeologiska) metoder klaras av i del 2. Vi får en handfast presentation av ny och aktuell kunskapsproduktion. För de övriga delarna blir denna kunskapsprocess mindre tydlig; bygger framställningen på allmän, tidigare känd kunskap? Eller finns det nyare forskning som kommit med bidrag? Och hur ska jag som läsare göra för att bättre förstå tidens gång i Köpenhamn och kunna ta del av resultaten? Dessa frågor lämnas obesvarade.

Vad värre är, så lämnas läsaren ofta i förvirring över framställningens giltighet. Mycket ska med, en del text är mer allmänt hållen. I flera fall funderar läsaren på vad som gäller; är det fråga om allmänna historiska kunskaper eller specifika kunskaper om Köpenhamn?

Bristen på kartor är ibland besvärande. Det är inte så att kartor saknas. Och det börjar bra i de första delarna. Men för att hänga med i den intressanta framställningen kring stadens årsringar och förändringar över tid, inte minst de olika stadsdelarna och deras karaktär behövs ett gediget stöd i ett kartmaterial. För att förstå förändringen mellan perioderna och mellan bokverkets olika band efterlyser jag ibland kartor som kommunicerar med varandra. Nu får jag ofta sitta med Google Maps för att hänga med.

Tematiken skiljer sig en del mellan banden. Band 1 (Niels Henrik Andreasen) omfattar stadens förhistoria och börjar redan med de tidigaste renjägarna från 10 000 år före vår tidräkning. Många arkeologiska undersökningar

hjälper oss att få en bild av omfattande bosättningar inom det nuvarande stadsområdet. Här dominerar fynden från stenåldern, men gravhögar från brons- och järnålder har funnits i området, något som svenskarna utnyttjade som utkikspunkter under Karl X Gustavs belägring av Köpenhamn. En annan gravhög fungerar idag som mittpunkt i en rondell.

Stadens tillblivelse bildar övergripande tema för band 2 (Hanna Dahlström). Vi får en inblick i de nya undersökningarna i samband med Metroutbyggnaden, inte minst de på Rådhuspladsen med den viktiga upptäckten av en dittills okänd kyrkogård och namnlös kyrka, vilken ger en tidigareläggning liksom en ny lokalisering av stadens äldsta bebyggelse. De nya fynden leder vidare till en ny dynamik i framväxten av det äldsta Hafn, vilket understryker att det var en betydelsefull plats redan före biskop Absalons tid. Men hur ska vi förstå relationen mellan denna tidiga kyrka, som överges redan före 1200, och den närbelägna Clemenskyrkan? Frågan om det äldsta Hafn var ämnet för Hanna Dahlströms doktorsavhandling 2019 och i band 2 får hon möjlighet att bredda diskussionen kring en möjlig maktförskjutning, mellan en antagen storgård vid Rådhuspladsen och ett något senare kungligt övertagande genom etableringen av S:t Clemens kyrka och kyrkogård, och den närbelägna, snarast mytiska, med vall och vallgrav inhägnade, hästskoformade företeelse som brukar kallas ”Clemensstaden”. Genom de senaste decenniernas arkeologi har kunskapen om Hafn utökats, och dess betydelse som hamnplats för sjöfart, inte minst förbindelsen till Skåne, men också landsvägarna i området, fördjupats.

Den högmedeltida staden är ämnet för band 3 (Vivi Lena Andersen), som omspänner hela perioden från 1200–1530. Såsom ofta är fallet med den här typen av stadsmonografier föses den medeltida staden in i en gemensam tidsperiod som därmed ger sken av kontinuitet över århundradena. Men den som läser noga hittar här och var frön till dynamik och tecken på förändring under den långa perioden. Författaren nämner till exempel ökad lyxkonsumtion och social differentiering under 1400-talet, såsom större variation i skomodet. Här finns ett intressant uppslag i det att författaren kopplar förändringarna till det faktum att kungen tog makten över staden 1416. Samtidigt har läsaren svårt att förstå hur Digerdöden och 1300-talets ekonomiska kriser drabbade Köpenhamn, liksom de nya förutsättningarna för handel och samhällsrelationer under 1400-talet, liksom senmedeltidens nya former för religiositet och institutioner. Här finns incitament för att ytterligare diskutera stadens förändring under senmedeltiden i fler undersökningar och material.

Stadens rötter består till stor del av gator och hus, men hur ska vi kunna förstå och uppmärksamma bebyggelsespåren från olika tidsperioder? Går det att för mig som arkeologisk flanör följa stadens utveckling i den byggda miljön? Från äldsta tid finns dessvärre inte många spår alls, mer än delar av gatunätet. Inte heller grävningarna på Rådhuspladsen kunde ge konkreta belägg för hus och byggnader, bebyggelsen kunde där spåras enbart indirekt genom en mängd avfallsgropar. Från den högmedeltida staden finns de bevarade, om än ombyggda, kyrkorna och klostren som ger handfast vägledning vid jakten på det medeltida Köpenhamn. Men de bevarade profana medeltida byggnaderna är ytterst få, Konsistoriehuset och Kung Hans Vingård, förutom de spännande ruinerna av biskop Absalons borg under nuvarande Christiansborgs slott.

Det blir annorlunda när vi kommer till band 4 (Rikke Simonsen). Från framför allt 1600-talet finns många byggnader bevarade som ger en fin bild av stadens snabba utbyggnad under perioden. Vi får även en god bild av stadsdelarnas tillkomst trots omfattande utfyllnader och ändringar av befästningar och stadsdelar. De stora byggnadsverken placeras i sitt historiska sammanhang; Tyghuset, Börsen, Holmens kirke, Skansen, Rosenborgs slott. För att inte tala om den makalösa utfyllnaden och utbyggnaden av befästningsgördeln och nya stadsdelen Christianshavn. Och så förstås Köpenhamns slott, med sina många ombyggnationer och förändringar, bränder och katastrofer. Men också hur slottet och slottsområdet interagerade med staden och hur flottan har präglat dessa stadsdelar. Här hade jag dock behövt bättre kartor för att hänga med i framställningen.

Kungarna dominerar i band 4–5, ganska naturligt. Och som en bonus börjar jag äntligen få ett grepp om de danska kungarna Frederik och Christian. Periodens dramatiska historia är ju delvis välkänd, men ur ett ensidigt svenskt perspektiv. Här är det intressant att följa händelseutvecklingen kring svenskkrigen utifrån de olika generationer av befästningsbyggen i och kring huvudstaden. Försvarsverken har påverkat stadsrummet på ett genomgripande sätt som är intressant att jämföra med exempelvis Stockholm. Och hur var det egentligen att vara köpenhamnare när Karl X Gustavs svenska armé belägrade staden efter det famösa tåget på isen? I sammanhanget är det också mycket intressant att följa hur enväldet inrättades efter den katastrofala freden i Roskilde, men också hur en glorifiering av den suveräna kungen (Frederik 3 och Christian 5) parallellt byggdes upp, samtidigt som Danmark förlorade en tredjedel av riket till svenskarna.

Band 5 (Peter Wessel Hansen) ger en fin redogörelse för sociala skillnader och livsbetingelser i staden. Bandet inleds med den gripande berättelsen om den ogifta modern Inger Christensen och hennes grymma öde vid sekelskiftet 1700. Boken avslutas med timmermansmästaren Harald Hartvig Kaysers som vandrar runt med sin pappa i det fagra Danmark vid 1800-talets mitt. Den här typen av berättelser ger både läsglädje och en djupare förståelse för tidsandan. Men intressanta frågor om bebyggelsen och husens karaktär, stil och bostadsförhållanden berörs bara i förbifarten. Här finns annars intressanta uppslag genom de stora brändernas betydelse 1728 och 1795, bränder som gav upphov till genomgripande förnyelse av bebyggelsen. Det tidiga 1800-talets klassicistiska guldålder med arkitekten Hansen i förgrunden och hans Vor Frue kirke, liksom nuvarande Christiansborgs slott och rådhuset på Nytorvet ger färg åt perioden. Men vilka andra fina representanter från perioden ska jag leta efter när jag kommer till stan?

1800-talets mitt medför stora förändringar i Köpenhamn. I band 6 (Jakob Ingemann Parby) möter vi inledningsvis ett Köpenhamn som präglas av liberala reformer, ett avskaffat envälde, en begynnande industrialisering, men framför allt en stad som spränger de gamla fästningsvallarna och tillåts breda ut sig över större ytor. I framställningen får vi en fin karaktäristik av de sinsemellan ganska olika stadsdelar som växer fram utanför de tre medeltida stadsportarna; Vesterbro, Nørrebro och Østerbro. Vi får även orientera oss i stadens olika mönster, övervakningens, belysningens, prostitutionens, etnifieringens och homosexualitetens topografier. Och så förstås tillkomsten av järnvägen, Hovedbangården och Tivoli. Nu börjar man som svensk på allvar känna igen sig.

Frågor om bostadsförhållanden, den sociala rörligheten och framväxten av Köpenhamn som en sjudande metropol är även teman som följs upp i band 7 (Kirsten Benn Lykkebo). Vi får följa en häpnadsväckande utveckling från det tidiga 1900-talets förslummade stadsdelar till nya bostadsformer. Intressant är här förändringen i bostadsvanor speglade i lägenheternas olika utformning. De stora centrala lägenheterna för burgna köpenhamnare ersätts med villor och egnahem i Østerbro och i Frederiksberg. Centralt belägna lägenheter förändrar karaktär, från äldre planlösningar med likstora rum, men med sträng åtskillnad mellan sällan nyttjade finrum och familjen hopträngd i bostadsrum, till en mer differentierad planlösning, med badrum, sovrum till alla familjemedlemmarna och större gemensamma rum. Den här utvecklingen hade gärna kunnat få mer utrymme i planer och foton.

Band 5 har det mest intressanta bildmaterialet. Här tänker jag framför allt på bilder på barn, utsatta för fattigdom och trångboddhet, men fångade och framställda som individer och med lekfullhet och framtidshopp i blicken. Men jag får svårt att greppa frågan om hur köpenhamnarna upplevde och påverkades av första men framför allt andra världskriget, med ockupation, motståndsrörelse och delvis förstörelse. Bokbandet titel, *Livet i husene*, är också den mest anonyma av alla i serien. Varför inte Köpenhamn mellan och efter världskrigen, eller nåt dito?

I det avslutande band 6 (Anders Møller) presenteras Köpenhamns senaste utveckling genom temana trafik, mat, etnicitet och kommunalt självstyre. Det är ett intressant grepp. Vi får följa relationen mellan mat och stadsrum, om de välkända korvvagnarna som tidsmarkör, om

Kødbyens förvandling från stort slakteriområde till matmekka, om torgens förändrade betydelse och kommunikationernas, inte minst cykelns, plats i stadsrummet.

Genom det här lättillgängliga bokverket får den tillfällige Köpenhamnsbesökarens obligatoriska strosande från Hovedbangården, över Rådhuspladsen till Nyhavn och Kongens Nytorv nu en helt ny innebörd. Vi gör en historisk resa som sträcker sig från 1000-talets Hafn, passerar platsen för S:t Clemens och Clemensstaden, därefter Gammeltorv och stadens medeltida centrum med plats för flera generationer av rådhus, vidare österut i stadsdelar som tillkommit under högmedeltiden och slutligen till den medeltida stadens utkant och det gamla Østerport vid Kongens Nytorv. Böckerna leder oss också vidare utanför Strøget och hjälper oss se och upptäcka långt fler av stadens många årsringar.

Göran Tagesson
Historiska institutionen
Uppsala universitet
Box 628
SE-751 26 Uppsala
goran.tagesson@hist.uu.se

Peter Carelli, *Feodalsamhället i miniatyr: Det skandinaviska schackspelets medeltida kulturhistoria*. Makadam förlag. Göteborg/Stockholm 2024. 215 s. ISBN: 978-91-7061-496-5.

Schack är ett av de äldsta spelen i världen, och sannolikt det mest kända. Du behöver inte kunna regler eller något alls om hur schack spelas, men likväl känner du igen ett schackspel när du ser ett – i verkligheten eller på film och i TV-serier. Schack kan med kulturvetaren Hans Lunds terminologi benämnas som en ”kulturell ikon”, det vill säga något som är igenkännbart för många människor och som återfinns i många olika mediala sammanhang. På senare år har schack blivit än mer populärt, via digitaliseringen och exempelvis en TV-serie som *The Queen's Gambit* (2020). Studier visar att unga kvinnor i ökande grad har dragits till schackklubbar och schackspel efter framgångarna för serien (som gestaltar en ung kvinnas väg in i schackvärlden). Och 2024 kom – på Netflix – serien *Rematch*, om Kasparovs historiska match mot schackdatorn Deep Blue. Just digitaliseringen har bidragit till det världen över numerärt ökade intresset för att spela schack. Idag spelas mycket schack online, via sajter som chess.com och Lichess.

Schack har likväl sina långtgående historiska förutsättningar. Arkeologen och docenten i historisk arkeologi, Peter Carelli, påminner oss om detta. Han tar i sin senaste bok, *Feodalsamhället i miniatyr: Det skandinaviska schackspelets kulturhistoria*, ett rejält grepp om schackets kulturhistoriska utveckling. Carelli inleder med en historisk genomgång av schackets uppkomst och dess initiala spridning, från kontinent till kontinent. Schack ”uppfanns” i Indien kring 600 e.Kr., och syftade inledningsvis till att fungera som ett strategispel för militären. Föregångaren var en variant som hette (heter) Chaturanga (sanskrit för ”delad i fyra”).

Så småningom hittade spelet fram till det persiska riket – och även Kina. Från Persien spred sig efterhand spelet norrut, mot och in i Europa. Spelet förändrades också, steg för steg. Carellis fokus, som arkeolog, ligger framför allt på själva schackpjäsernas design, som förändrades och kom att fortsatt spegla samhället i fråga. Schackpjäserna avbildade därmed alltmer det feodala Europas samhällsbildningar. Via främst Italien och än mer Tyskland kom så spelet och spelandet till Skandinavien; detta dateras ungefär till 1100-talet. Under flera århundraden förblev schacket en hövisk affär, något av en klassmarkör för de rika och besuttna. Under 1500-talet genomgår spelet dock ett slags förfolkligande, det börjar då spelas schack lite varstans i samhället. Periodvis var schack närmast ett hasardspel, man spelade om pengar.

Carellis framställning är rikligen illustrerad. Flera kartor visar fyndplatserna där schackpjäser har grävts fram runtom i de skandinaviska länderna. I slutet av boken återfinns också ett ortsregister, från a till ö: från Aachen till Östergötland. Sista tredjedelen i boken utgörs av en omfattande bildkatalog (inkl. information) över schackpjäser som grävts fram genom åren.

Ja, fokus på schackpjäser rör det sig om i hög grad i denna studie, och Carelli sorterar in schackpjäser efter design, i tre historiska kate-

gorier: 1) arabiskt abstrakta pjäser, 2) europeiskt figurativa pjäser, och 3) europeiskt nyabstrakta pjäser (s. 79). Carelli påpekar också att till dags dato har 193 medeltida schackpjäser hittats i Skandinavien (s. 80).

Carelli är i sin framställning gedigen, kunnig och rik på varianter och uppslag. För schackhistoriskt intresserade är det en läsupplevelse inte minst i ett slags positivt nörderi. Själv schackspelare och schackforskare njuter jag i fulla drag av alla informativa uppgifter om schackets utveckling och detaljer av olika slag. Möjligen kan ändå en infallsvinkel efterlysas, nämligen frågan om hur schackhistoriens utveckling kan identifieras och avläsas i vår egen tid. På vilket sätt har dagens digitala schackspelande sitt arv i den tidigare schackhistoriska utvecklingen? Detta är en randanmärkning, Carellis fokus ligger inte där, det ska medges. Detaljrikedomen vad gäller geografi och material måste gillas, och kan illustreras med följande representativa citat:

> I den figurativa schackspelstraditionen utformades springarna som riddare till häst. Flera pjäser av denna typ har påträffats runt om i Skandinavien. Vid en arkeologisk undersökning i kvarteret Billegården i Lund år 1984–1985 påträffades en fragmentarisk springare som är tillverkad av valrosstand och tydligt söndersågad. Endast hästens framben och de främre delarna av ryttarens fötter har bevarats. Fötterna är inskjutna i stigbyglar och kraftigt framskjutna. Hästen har en dekorerad bogrem (Carelli, s. 118).

Här framgår tydligt hur detaljskärpa och fördjupning genomgående präglar Carellis framställning, och det understryks med ett rikt bildmaterial i hela boken. Den som läser Carellis bok förstår att Trondheimteorin sannolikt kan komma att ersättas av Lundateorin …

Bokens sista omfattande del består som sagt i en stor mängd fina foton av olika schackpjäser som har grävts fram av arkeologer i olika tidsperioder. Sektionen är indelad efter den ovan nämnda tredelade kategoriseringen av schackpjäsers design. Här får man som läsare möjlighet att själv se dessa fascinerande små tingestar – och vilken variationsrikedom som har präglat utformningen av schackpjäserna genom seklerna. Detta är ingalunda enbart en fråga om estetik, utan också för att schackspel genom historien har skiftat karaktär som spegling eller bild av samhället i stort.

Carelli tar hjälp av såväl arkeologiska fynd som skriftliga källor av olika slag. Han lutar sig mot stora mängder tidigare och relevant forskning (tyska, italienska, engelska, amerikanska och skandinaviska källor) om alltifrån medeltidshistoria till schackhistoria (i Europa och i Skandinavien). Möjligen kunde jag önskat mig någon referens till Jesper Halls myckna forskning om schack, eller ett omnämnande av nätverket Schackets Kulturhistoriska Sällskap (SKS). I deras tidskrift *Schackkultur* lär Carellis bok också bli omnämnd vad det lider.

Vidare, studiens fokus på schackpjäser och Skandinavien fyller definitivt ett hål i forskningen om schack. Carelli bidrar också till ökade kunskaper och insikter även för schackintresserade i allmänhet, inte minst vad gäller det faktum att schack som spel över tid har förändrats. Och relaterats till samhället i samtiden i fråga.

En av de viktiga poängerna som Carelli också driver hem rör relationen mellan schackspelets och schackpjäsernas representativa avbildning/spegling av samhällsformationer. Det stora kan skönjas och identifieras i det lilla, i pjäsernas utformning och rörelser på de 64 rutorna på ett schackbräde. Det är milt uttryckt ett fascinerande stycke kulturhistoria. Tilläggas kan att en studie som denna dessutom bidrar till spelhistorien i generell bemärkelse; spel präglar människans kulturhistoria, spel förändras och påverkar och påverkas av övriga krafter i samhället. Det är därmed viktigt att en framställning som Carellis här tar plats i det offentliga samtalet om spel, människor, samhällen och historia. Schack handlar inte bara om schack matt på brädet i en klubblokal, med andra ord. Carelli hänvisar också till en av portalgestalterna inom allmän spelforskning, Johan Huizinga.

En slutlig kommentar så. En av de mest kända skildringarna av kombinationen schack och medeltiden torde vara schackscenen i Ingmar Bergmans film *Det sjunde inseglet* (1957), där riddaren Antonius Block (Max von Sydow)

spelar schack med/mot Döden. Den som kisar och zoomar in på filmscenen kan notera att pjäserna är lite speciellt utformade, sannolikt i ett försök till ett slags medeltida realistisk dåtid-samtid-anda. Värt en tanke! Vid ett tillfälle i Carellis framställning nämns scenen, nämligen i ett omnämnande (med bild) av Albertus Pictors berömda målning i Täby kyrka (utanför Stockholm, 1400-tal), där Döden ses spela schack mot en människa. Sannolikt var detta en inspiration för Bergman. I Växjö domkyrka finns också ett kyrkofönster som visar upp Dödens schackparti mot en människa; denna bild är gjord av Bo Beskow 1960, och sannolikt mer inspirerad av Bergmans film än något annat.

Carellis bok inspirerar. Läsvärt är bara förnamnet. Varm rekommendation till läsning med andra ord!

Mikael Askander
Norra skolgatan 18
SE-21152 Malmö
mikael.askander@kultur.lu.se

Terje Gansum, *Gullgubbenes arkeologi: Funnkontekster i Norge og Sverige*. Trondheim 2025. 144 s. ISBN: 9788283051728.

I denne boka presenterer Terje Gansum norske og svenske funn av gullgubbar som er rimeleg godt dokumenterte, med vekt på funnkonteksten, og brukar dette som inngang til tolking. Han søker «ikke etter forklaring gjennom å se på ikonografien», fordi motiva spriker i mange retningar og truleg har mange slag bakgrunn (s. 98). Boka er delt i to hovuddelar med totalt 15 kapittel. I del 1 presenterer forfattaren funnstader og kontekstar i Noreg og Sverige og prøver å peike ut faktorar som er felles for dei. I del 2 prøver han å kople funna frå del 1 til skriftlege kjelder frå mellomalderen.

Gansum kjem fram til at «det er noen klare mønstre» i det arkeologiske materialet. «Gullgubber opptrer i forbindelse med riving av hov, og de inngår i planering av tomten. De deponeres i konsentrasjoner, ofte på veldig begrensede arealer inne på tomten hvor bygningen sto. Gullgubbene er funnet i og ved stolpehull, og synes å være tilført konteksten kort tid eller umiddelbart etter at hovet ble tatt ned. På den måten synes de å inngå i en rituell lukking av den tidligere bygningens funksjon» (s. 125–126). I nokre tilfelle er gullgubbane «lagt i veggfundamenter før bygget reises» (s. 126). Vidare: «To gravkontekster har gitt funn av gullgubber, og i begge tilfellene er det sannsynlig at gullgubbene er tilført mellom to byggetrinn i haugkonstruksjonen» (s. 125–126).

Gansum meiner «gullgubbenes sosiale kontekst» er «elitenivået under konger» (s. 93). På stader som «Gamle Lejre, Gamla Uppsala, Avaldsnes eller Borre […] er det ikke funnet gullgubber» (s. 126), og ikkje på «tidlige handelsplasser eller byer» (s. 92).

I del to går Gansum raskt til ei nylesing av *Vòluspå* (*Vsp*) 60–61. Dei fortel om hendingar på Idavollen, der gudane hadde samlast i opphavstida, tømra seg *hǫrg ok hof* og hatt gode dagar (str. 7–8). No etter Ragnarok, samlast dei gudane som har overlevd, på same stad. Dei mimrar om *moldþinur*(*r*) og finn *gullnar tǫflur* i graset.

Dette «synes å beskrive bruk av gullgubber på en måte som kjennes igjen i de arkeologiske kontekstene», seier Gansum (s. 126). *Moldþinur*(*r*) les han som «moldpinner»/«jordpinner», som «referere[r] til […] jordgravde stolper eller mindre pæler eller staur». Dei overlevande æsene «samles om pæler som markerer den gamle gården» (s. 100), og *gullnar tǫflur*, «gullbrikker» (s. 99–103), siktar til gullgubbar. *Vsp* 60–61 fortel dermed om «praksisen med å deponere gullgubber i kontekster for å avslutte en epoke og stenge ned en rituell praksis» (s. 125).

Så, med bakgrunn i at «flertallet av gullgubber er lokalisert inne i bygg» (s. 103), går Gansum gjennom opplysningar om høv, rituelle stolpar (i høv), høv-altar, gòdar og rituelle ringar/eidsringar i norrøne tekstar, og spesielt påkosta ringar frå det arkeologiske materialet. Gansum kjem fram til at «Gullgubbene synes å være plassert når hovet tas ned og bygges om – i nærheten av podiet der ringen lå og edene ble inngått. Edene ble symbolsk og mytologisk foreviget ved deponering av de uforgjengelige små gullgjenstandene» (baksida).

Boka har god teknisk kvalitet, og eg er i utgangspunktet svært positiv til ho. Stoffet er

stort og komplekst, og særleg kontekstane og dateringane er det vanskeleg å få overblikk over. Derfor er det flott at vi har fått ein tilgjengeleg presentasjon av den norske og svenske delen av dette. Etter mitt syn har analyse av motiv på gullgubbar ikkje ført til så mykje, så eg er likar at Gansum grip tak i funnkontekst og går kritisk gjennom kontekstolkingane. Eg har sans for at Gansum kombinerer arkeologisk materiale og skriftlege kjelder. Koplinga til avslutning av bruksfasar er overtydande. Så eg er glad for at Gansum har klart å få ut denne boka, trass i krevjande stilling på Norsk institutt for kulturminneforsking.

Dessverre er det godt merkbart at boka er skriven med dårleg tid. Det er mange slurvefeil og ufullstendige tilvisingar, og mykje er uklårt. Eg oppfattar Gansum (s. 99–103, 125–127) som han meiner at *gullnar tǫflur* i *Vsp* 61 er gullgubbar, men eg finn det ingen stad eksplisitt. Ofte er det òg litt svevande kva funksjon stoffet er meint å ha. Kva som er tanken med opplysningane om gòdar i dei gamle tekstane (s. 109–112), blir berre sagt til slutt. Kor forfattaren vil med den lange presentasjonen av ringar og eidssverjing (s. 113–124) i ei bok om gullgubbar, blir aldri heilt klårt.

Presentasjon av andre teoriar om gullgubbar kjem litt her og der, fyrst og fremst heilt mot slutten. Men det blir aldri gjort systematisk greie for kva som talar for og imot dei andre teoriane, eller for og imot Gansums forslag. Tydelegare argumentasjon og tanketråd ville styrkt boka veldig.

Presentasjonen av det arkeologiske materialet, som utgjer nesten 3/4 av teksten, er noko tung. Han er detaljrik i den grad at poenget stundom går tapt i detaljane, og det er mykje gjentaking. Samtidig skulle eg gjerne sett meir *bakgrunn* som kunne sett funnstadene inn i ein større samanheng.

Er det grunnlag for å seia at gullgubbane ikkje høyrer til høgste samfunnsnivå, og ikkje til handelsplassar? Kor stor måtte ein konge vera i småkongetida? Gullgubbegiganten Sorte Muld bør vel reknast som både høgste samfunnsnivå og handelsplass? Gudme i same divisjon, har òg rike funn av gullgubbar. Utan det danske materialet, manglar mykje av biletet. Med flesteparten av funna, bør Sorte Muld sjåast som ein nøkkel.

Gansums lesing av *Vsp* 60–61 er svært problematisk. Kjernepunktet er *moldþinur*(*r*), der *þinurr* er det same som *þinull*, 'tauet rundt kanten av eit garn eller segl', i dag *telne*. Kva slag telne det er snakk om, ser vi av *mold*, synonymt med *jǫrð*. *Moldþinur*(*r*) blir 'tauet som går rundt jorda'. Dette er ei poetisk omskriving for Midgardsormen, éi av mange av same type: *jarðar þráðr*, 'jord-tråden', *jarðar reistr*, 'jord-vidjespenningen', *allra landa umbgjǫrð*, 'bandet rundt alle land', osb. Desse siktar til myten om at Midgardsormen ligg i havet rundt jordskiva og bit seg i halen. *Moldþinur*(*r*) blir karakterisert med adjektivet *máttugr*, 'mektig' (det står i akkusativ hankjønn eintal, *mátkan*, som Gansum les som «makten»). Dei fyrste linjene i strofe 60 fortel altså at æsene tenkjer tilbake på den mektige Midgardsormen, som heldt den gamle verda saman.

Når Gansum les *moldþinur*(*r*) som «moldpinner»/«jordpinner», så sviktar det på fire måtar. 1) Han ser bort frå at norrønfilologane forklarer ordet slik eg nettopp gjorde. (Jo, han kjenner til det, s. 100). 2) Han oppfattar endinga *-ur* som fleirtal. Men dette er eit orddannande element, som *-ar* i *hammar* i dag. 3) Han les bokstaven *þ* som *p*. Dermed finn han ikkje *þinurr* i ordbøkene (s. 100), men finn *pinni*, «pigg, brodd, pinne» (ibid). *Þ* var som engelsk *th* i *thing*, og har utvikla seg til *t* i dagens skandinavisk. 4) Han oppfattar *pinni* som 'stolpe'.

Koplinga mellom *moldþinur*(*r*) og gullgubbestolpar i arkeologien, er altså grunnlaus. Dét er òg ideen om at *gullnar tǫflur* er gullgubbar (s. 125). *Tǫflur* er fleirtal av *tafla*, som på norrønt berre tyder 'spelebrikke' og 'altartavle'. 'Spelebrikke' høver svært godt i *Vsp* 61, fordi strofa peikar tilbake på gullalderen i str. 7–8. Dette står eksplisitt i slutten av str. 61: *Gullnar tǫflur* skal finnast i graset, 'dei som [æsene] hadde ått (eigd) i opphavstida'. (*Þærs í árdaga / áttar hǫfðu*; Gansum les: «Der i gamledager / ætter hadde», s. 99.) Samtidig seier strofe 8 at gudane den gongen *tefldu*, altså spela *tafl*, eit brettspel. Dette gjorde dei *í túni*, 'på grasvollen'. Dermed må nesten *tǫflur* i *Vsp* 61 vera spelebrikker, ikkje gullgubbar.

Alvorlege mistydingar av norrøn tekst er det òg fleire stader i boka. Kvifor snakka ikkje Gansum med ein norrønfilolog?

Kan norrøne tekstar hjelpe oss å forstå gullgubbane? Når dei blir funne i samband med stolpar og i konsentrasjonar i golvet i bygningar, er det spennande å lesa at folk tok med jorda under altar (*stalli*) og rituelle stolpar (*ǫndvegissúlur*) når dei flytte høv til Island (s. 104–105). Men ingen gullgubbar er funne på Island; skikken tok jo slutt før utvandringa. Ifølgje Gansum vart dei siste lagde i jorda «helt i starten av 800-tallet» (s. 127), og få utvandra til Island før mot slutten av 800-talet. Berre unntaksvis kan norrøne tekstar fortelja om praksis og førestillingar før 900. *Vǫluspá* blir datert til rundt år 1000.

Gullgubbane dukkar opp på midten av 500-talet, altså truleg samtidig med eit av dei største utbrota av byllepest (til Middelhavs-landa i 541–542). Etter dette kom nye utbrot fram til andre halvdel av 700-talet – ikkje lenge før det vart slutt med gullgubbar. Kan dei ha samanheng med pesten, som eit middel til å kommunisere med maktene i dødsriket?

Eldar Heide
Høgskulen på Vestlandet
A527, Inndalsveien 28
N-5063 Bergen, Norge
eldar.heide@hvl.no

Utgiven av
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med Historiska museet.

Fornvännen publiceras med omedelbar Open Access (gold standard) med licens CC-BY. Alla utgåvor från första årgången 1906 finns tillgängliga online: vitterhetsakademien.se

Ansvarig utgivare och huvudredaktör
Mats Roslund
Vitterhetsakademien
Box 5622, 114 86 Stockholm
mats.roslund@ark.lu.se

Redaktionssekreterare och mottagare av manuskript
Peter Carelli
Vitterhetsakademien
Box 5622, 114 86 Stockholm
fornvannen@vitterhetsakademien.se

Redaktörer
Herman Bengtsson, herman.bengtsson@upplandsmuseet.se
Elin Fornander, elin.fornander@shm.se
Åsa M Larsson, asa.larsson@raa.se

Produktion och distribution
eddy.se ab

Prenumeration
eddy.se ab
order@bokorder.se
0498-25 39 00

Helårsprenumeration i Sverige (4 häften) 300 kronor, lösnummer 90 kronor
Helårsprenumeration utlandet 350 kronor

Journal of Swedish Antiquarian Research
published by The Royal Academy of Letters, History and Antiquities
Published with immediate Open Access (gold standard) with license CC-BY.
Subscription price outside Sweden (four issues) SEK 350:–

FORNVÄNNEN började utges av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien år 1906 och ersatte då *Akademiens Månadsblad* samt *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift*, som båda tillkommit under 1870-talets första år. Förutom i Sverige finns *Fornvännen* på drygt 350 bibliotek och vetenskapliga institutioner i mer än 40 länder.
Tidskriften är referentgranskad.

FORNVÄNNEN (»The Antiquarian») has been published by the Royal Academy of Letters, History and Antiquities since 1906, when it replaced two older journals which had started in the early years of the 1870s. Outside Sweden Fornvännen is held by more than 350 libraries and scientific institutions in over 40 countries.
The journal is peer-reviewed.

ISSN 0015-7813
Printed in Latvia by ADverts, in collaboration with Printpool, 2025.